

Prateći rad I. I. Leščilovske na različitim pitanjima gospodarske povijesti preporodne Hrvatske tijekom proteklih desetak godina može se uočiti da je sovjetska historičarka dosta uspješno prevladala početne slabosti iz svojih prvih radova, kad je na osnovi oskudne literature i izvora pokušavala donositi temeljne ocjene. O mnogim pitanjima koje Leščilovska razmatra ne mogu se još dati pouzdani sudovi, dok ne budemo raspolagali obimnijom dokumentacijom. Napose je u tom pogledu potrebno neodložno pristupiti smišljenom i sustavnom objavljivanju izvorne građe za povijest agrarnih odnosa, trgovine i saobraćaja, novčarskog poslovanja, obrtničke djelatnosti, razvitka gradskih naselja i općenito društveno-ekonomskog sastava stanovništva u sjev. Hrvatskoj u doba narodnog preporoda.

Igor Karaman

SLAVKO GAVRILLOVIĆ, PRILOG ISTORIJI TRGOVINE I MIGRACIJE
BALKAN—PODUNAVLJE XVIII i XIX STOLEĆA, Posebna izdanja SAN
CDXXXIII, 1969, str. 323.

Dr S. Gavrilović nije nepoznato ime čitaocima HZ; on je na njegovim stranicama objavio već nekoliko zapaženih priloga, a inače se svojim radovima svrstao u prvi red današnje historijske znanosti u Jugoslaviji. Svoje navedeno djelo, kako se razabire iz samog naslova, podijelio je na dva dijela: trgovinu i migracije.

1. Na početku pisac iznosi osnovna obilježja trgovinske politike Bečkog dvora koja se zasnivala na idejama i koncepcijama merkantilizma. Osnova, pak, za trgovinsku poslovnost između Habsburške monarhije s jedne i Osmanlijskog carstva s druge strane bio je Požarevački ugovor (1718), zatim nadopune i korekcije tog ugovora. Međutim, pri tom nije bilo jedinstvene politike za čitavo razmatrano razdoblje; ona je varirala naročito u donošenju odluka i u odabiranju mjera za njenu realizaciju. To valja shvatiti više kao odraz protivrječnosti unutrašnje i vanjske stvarnosti na kojoj se ona gradila, a manje kao izraz subjektivnih želja i kombinacija. Pa ipak se trgovinski promet između Monarhije i Turske odvijao na uzlaznoj crti; obje su ga zemlje u okviru svojih interesa razvijale i svaka na svoj način podupirale. Ne samo Monarhija nego i Turska evoluirala je u shvaćanju trgovine i njene koristi za zemlju.

U ovom radu, kao i u sličnim radovima dotaknut je carinski sustav, a osobito njegove norme kojima se regulirao trgovački promet između Monarhije i Turske. Doista, carinski režim je igrao krupnu ulogu u privrednom životu Monarhije punih 150 godina, pa prema tome i u poslovnim odnosima između tih dviju zemalja. O njegovim učincima postoje različita mišljenja. On je reproducirao negativne odnose, ali ne toliko na strani Turske koliko na strani zemalja Ugarske i Hrvatske. Taj režim bio je koncipiran tako da sakuplja novac i da favorizira pojedine regije i privredne grane u Monarhiji. Takav carinski sistem ne samo da Hrvatskoj i Ugarskoj nije koristio, već im je nanosio direktnu štetu. Međutim, turski trgovci vješto su zaobilazili i izigravali carinski sustav, koji je napokon utvrđen u smislu reciprociteta. Isti režim bio je, na primjer, mnogo povoljniji za turske podanike negoli za stanovnike Hrvatske i Ugarske. U jednom su ipak austrijski trgovci bili u povoljnijem položaju: proizvodnja robe bila je u Monarhiji na višoj razini nego u Turskoj, a samim tim su oni bivali jači poslovni partneri i iz trgovine izvlačili veće koristi. Ali to nije bilo jednostavno i lako izvedivo u Turskoj gdje je poslovna sigurnost bila na niskoj razini a francuska konkurencija vrlo jaka. U tome nastaju donekle promjene u korist Monarhije tek pod konac XVIII st., kada francuska roba biva sve više potiskivana od austrijske. Raspoloživi podaci trgovinske bilance (izvoz-uvoz) ne daju pouzdanu sliku o kompleksu trgovačkih odnosa između Monarhije i Turske; oni nam otkrivaju samo izvjesne tendencije u tim odnosima.

Turski trgovci dolazili su iz Srbije, Makedonije, Bugarske, Grčke, Albanije, Bosne i Hercegovine. Najveći je broj potjecao iz Makedonije, Srbije i Bosne. Oni su duže ili kraće vrijeme boravili ili se stalno naseljavali u Vojnoj Krajini i u pojedinim županijama Hrvatske, Slavonije i južne Ugarske. Inače se susreću po gradovima, trgovištima i selima. O njihovu kretanju i broju govore nešto pouzdaniji podaci tek od druge polovice XVIII stoljeća. Zbog nepotpune i neujednačene evidencije, ni ti podaci ne tvore sasvim solidnu građu iz koje bi se ova i druga pitanja mogla razabrati. O broju turskih trgovaca ne može se mnogo reći; on je sigurno od vremena do vremena varirao i zato se može govoriti samo o njihovu približnom broju. Tako je sedamdesetih godina XVIII st. registriran na području građanske Hrvatske ovaj broj turskih trgovaca: u Koprivnici 23, Križevcima 11, Ludbregu 8, Malom Bukovcu 3, Rasinji 2, Vrbovcu 1, Varaždinu 4, Toplici 1, Sisku 1, Karlovcu 1. Nekoliko godina kasnije evidentirano je u Zagrebu 7 pravoslavnih trgovačkih porodica. U to vrijeme je jednom zgodom zabilježeno u Slavoniji 65 trgovaca, u Srijemu se njihov broj kretao oko 80 itd. Tu i tamo registrirano je također nekoliko obrtnika, koji nisu ni svojim brojem a ni svojom djelatnošću igrali neku veću ulogu.

Iz podosta rasutih i međusobno slabo povezanih podataka, koje autor donosi, može se razabrati veličina kapitala kojim su raspolagali turski trgovci. Gotovo bez izuzetka se kapital pojedinih trgovaca kretao od 150 preko 200 i 500 do 1000 forinti. Bile su to zaista male količine novca, s kojima se nije mogao voditi oveći trgovački posao. Zbog toga su ti trgovci uglavnom osnivali sitničarske radnje, vodili male poslove, torbarili po selima i zaseocima, te od vremena do vremena poduzimali i izvodili neki znatniji kupoprodajni posao. Takva količina kapitala, koja je svakako bila niža nego kod domaćih trgovaca, nije davala niti je mogla davati neka značajnija obilježja trgovini u Hrvatskoj, Slavoniji i Srijemu. Prema tome, turski trgovci nisu igrali onu ulogu u privrednom životu spomenutih oblasti koja bi se inače mogla očekivati. Njihova se imovna moć uglavnom odražava u njihovoj maloj trgovinskoj poslovnosti. Ako se smije suditi po podacima iz Srijema, onda je trgovinski kapital bio uopće vrlo nizak; ondje su domaći trgovci imali robe u vrijednosti od 31.275 forinti, a turski od 8.037 forinti (str. 28). Uzmemo li se te brojke kao točne ili približno točne, onda je to otprilike vrijednost kojom su raspolagale poneke trgovačke kuće u Zagrebu, Ljubljani, Rijeci i Trstu, odnosno vrijednost kojom se moglo kupiti oko 200 centi *predenog* pamuka.

Bilo je dogovoreno i utvrđeno da turski podanici (trgovci) mogu u Monarhiji trgovati samo turskom robom na veliko tokom čitave godine, a na malo samo za vrijeme sajмова. Pri tom je država željela imati kontrolu nad poslovnošću trgovaca, trgovački pak stalež monopol nad unutrašnjom trgovinom. Takve odredbe, koje je inače svakodnevna praksa zaobilazila, bile su štetne ne samo za turske trgovce nego za sveukupnu trgovinu u Monarhiji. Pozvani faktori su zasukano bdjeli nad spomenutim odredbama umjesto da su stimulirali razvitak trgovine. To je uvelike bilo presudno za vrstu i količinu robe kojom su turski trgovci mogli trgovati. Donosili su i nudili standardne artikle; bili su to artikli biljnog i životinjskog porijekla, dopremani i prodavani uglavnom u sirovom i neprerađenom stanju, kao što su: pamuk, svila, ulje, mirodije, duhan, riža, vino, kava, šećer, vuna, stoka, kože, vosak, riba, med itd. Međutim, oni trgovci, koji su se dulje zadržavali ili se namjeravali stalno nastaniti u Monarhiji, uz prečutnu su privolu vlasti ili bez nje trgovali i robom koja je potjecala iz zemalja Monarhije.

Zbog krutih administrativnih mjera Bečkog dvora i otpora domaćih trgovaca te zbog pomanjkanja kapitala kod turskih trgovaca, opseg i intenzitet trgovine ovih trgovaca imali su ograničen domet i skromne ekonomsko-društvene učinke. Trgovina turskih trgovaca ne samo da nije bitno utjecala na privredu nego nije utjecala ni na samu trgovinu u Monarhiji. Ali i takva kakva je bila, ona je bila od koristi za obje zemlje i njome su se znatno okoristili mnogi turski podanici. Napokon, ta je trgovina

uvlačila naš seoski živalj u robno-novčane odnose, postepeno otvarala njegova mala naturalna gospodarstva tržištu, te latentno potkapala monopol domaćih trgovaca.

2. U drugom dijelu svoga rada pisac daje pregled pojedinačnih i grupnih seoba na našem graničnom području između Monarhije i Turske od druge polovice XVIII st. do konca Prvoga srpskog ustanka (1813).

Te seobe padaju u vrijeme kad je već Bečki dvor imao jasnu i definiranu populacionističku politiku. Međutim, migracije pučanstva iz Turske u Monarhiju odvijale su se ipak pod posebnim uvjetima, jer je među tim zemljama postojalo latentno ili otvoreno neprijateljstvo, zatim grubi i surovi postupci Turaka s pučanstvom, glad, kuga i sl. nisu omogućavali smišljeno i plansko prelaženje i naseljavanje stanovništva. Seobe teku neujednačeno, isprekidano i anarhično i pri tom se više mislilo na spašavanje glave, a manje na naseljavanje. Zato nije ni najmanje čudno da su u vrijeme otvorenih sukoba bježanja i prijelazi izbjeglica u Monarhiju bili najmasovniji.

Najveći broj izbjeglica odnosno doseljenika potjecao je iz Srbije, znatno manji iz Bosne, a tek nekoliko stotina iz Dalmacije. Bio je to uglavnom pravoslavni, srpski živalj, tako da se broj katolika među doseljenicima gotovo gubi. Valja pri tom istaknuti da je pravoslavno svećenstvo — u skladu s osnovnim zasadama populacionističke politike Bečkog dvora, pa i vitalnih interesa svoga naroda — bilo glavni zagovornik preseljavanja srpskog živilja iz Srbije i Bosne u Monarhiju. Ono je to, uostalom, isticalo kao svoju veliku zaslugu, a to su najviši državni organi respektirali i priznavali i zato mu davali izvjesne nagrade koje nisu uvijek bile adekvatne njegovu trudu.

Tokom sedam decenija naseljavale su se izbjeglice u Slavoniji, današnjoj Vojvodini, tu i tamo u Hrvatskoj, a posvuda u Vojnoj Krajini. Međutim, svi useljenici nisu postali i stalni naseljenici. Kao što su izbjeglice često dolazile u grupama iz Turske, tako su se one i vraćale u Tursku. Prvo i drugo se odvijalo bez reda i pouzdane evidencije, tako da se ni približno ne može odrediti broj koji se naselio i ostao. Može se za orijentaciju navesti da se broj naseljenika kretao oko nekoliko desetaka tisuća. Iako su vladajući faktori i izbjeglice nalazili u naseljavanju svoj interes, ipak je naseljavanje bilo gotovo uvijek praćeno hladnoćom i rezervom. Nije postojalo, dakle, uzajamno i čvrsto povjerenje. Na obje je strane naseljavanje primano kao nužno zlo i kao takvo se trpjelo. Takav tretman valja tražiti u nizu okolnosti, od kojih neke bijahu specifične za ovo naše područje i za ono vrijeme. Naseljavanje izbjeglica iz Srbije i Bosne bilo je praćeno s mnogim teškoćama, svakodnevnim promašajima i neuspjesima za obje strane. Uza sve to su mnoga slobodna selišta i brojna pusta mjesta naseljena kako u Vojnoj Krajini tako u Provincijalu. Time je porastao ukupan broj pučanstva, proširena je osnova radne snage i uvećana mogućnost za regrutiranje većeg broja vojnika. Jednom riječju — populacionistička se slika mijenjala i popunjavala.

Potrebno je na kraju istaći da je i najnovije djelo Sl. Gavrilovića izrađeno uglavnom na osnovu arhivske građe, a to svakako još više povećava njegovu znanstvenu vrijednost.

Ivan Erceg

IVO SMOLJAN, NERETVA, Zagreb 1970.

Neretva, ili preciznije rečeno Donje Poneretavlje, dobilo je Smoljanovom knjigom cjelovitiji prikaz svojega povijesnog razvoja. Međutim, pisac nije po struci povjesničar, pa se, na žalost, u njegovoj knjizi očituju neki nedostaci nestručnog rada. Na prvom bih mjestu istaknuo slabosti u kompoziciji teksta. Pisac je iza uvoda svoj tekst podijelio u ova veća poglavlja: *Neretva kroz povijest*, *Hrvatski narodni preporod u Neretvi*, *Pokrštenje Neretvana* (od Ćirila Petešića), *Knezovi i vitezovi Neretve*, *Radnički pokret u Neretvi između dva rata*, *Neretva u NOB*, *Povijesni*

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb